

Ugifte mødre og uægte børn i 1800-tallets Danmark

Agnete Birger Madsen: "Karen Sophies barselsfærd – Levevilkår for ugifte mødre og uægte børn i to danske landsogne cirka 1830 – 1880", Kvindemuseet i Danmark, Århus, 347 s., 120 kr., ISBN 87-88923-26-6

Hvordan har det mon været at stå som ugift og gravid i sidste halvdel af 1800-tallet? Hvordan har det været som enlig mor at stå med ansvaret for et eller flere uægte børn? Og hvordan har det været for disse børn at vokse op i ofte fattige kår i et samfund, hvor ægteskabet var normen for samliv? Disse spørgsmål får vi af gode grunde desværre aldrig svar på. Men ved at rekonstruere brudstykker af den dagligdag, der blev disse kvinder og deres børn til del, giver Agnete Birger Madsen os et indfølt og velunderbygget bud på, hvordan det kan have været.

Var tidsmaskinen en realitet, havde forfatteren næppe tøvet med at tage af sted for ved selvsyn at betragte disse kvinder og børns levevilkår. Man fornemmer, at der ligger en dyb personlig interesse for emnet bag undersøgelsen og et oprigtigt ønske om at forstå, hvad det var for en virkelighed, de ugifte mødre levede i. Forfatteren bygger sin rekonstruktion af disse kvinders forhold på et imponerende bredt og informativt kildegrundlag gennem bl.a. kirkebøger, politiske og retsprotokoller, jordemoder- og sygejournaler, fattigprotokoller og folketællinger. Dertil kommer et par interviews med efterkommere af nogle af de beskrevne personer. Tilsammen danner disse oplysninger et ganske overbevisende skelet, som

forfatteren med stor dygtighed sætter kød på dels gennem ganske nøjagtige gengivelser af detaljer fra datidens hverdagsliv, dels med bud på, hvordan denne eller hin begivenhed kunne have set ud fra de involveredes perspektiv. Det sidste er naturligvis gætværk, men af den sobre, indlevende slags, der er med til at tegne et mere fuldstændigt billede af situationen. Man føler sig således "on location" når forfatteren tager en ved hånden og et efter et aflægger besøg i de tre daglejerhuse, der ligger langs grusvejen i Gjurup, og præsenterer os for deres indbyggere gennem de livsfaser, øvrigheden har registreret: fødsel, sygdom, nød og død.

Undersøgelsen baseres på 100 kvinder og disses i alt 178 børn. Den ydre ramme er en sammenligning af antallet af og forholdene for ugifte mødre i to sogne, der i størrelse, befolkningsmæssig sammensætning og beliggenhed i forhold til en større købstad, ligner hinanden. Det drejer sig om hhv. Sct. Hans sogn nær Hjørring og Janderup sogn nær Varde. Men når det kommer til de ugifte mødre, hører ligheden op. De to sogne befinder sig nemlig i hver sin ende af skalaen. I Janderup var der meget få kvinder, der "kom galt af sted" og de, der gjorde, giftede sig næsten alle med enten barnefaderen eller en anden mand eller etablerede sig på anden vis. Kun nogle enkelte gled således ikke ind i den normative samfundsstruktur. Janderup er præget af stabilitet og status quo på alle analysens parametre.

Helt anderledes så det ud i Sct. Hans, hvorfor forfatteren da også vælger at gå ind og tegne mere detaljerede portrætter af udvalgte kvinder fra denne del af

*Anmelderredaktion:
Chris Holmsted Larsen
Poul-Henrik Jensen
Svend Rybner
Thomas Wegener Friis*

undersøgelsen. Det er således her vi møder Karen Sophie, der supplerede sin løn ved at stjæle fra sine arbejdsgivere og Else Marie, der fødte i dølgsmål, sandsynligvis dræbte sit barn for herefter at begå selvmord i en fængselscelle. Gennem hele perioden var der langt flere ugifte kvinder i denne egn, der fødte børn, og i modsætning til deres samtidige søstre i det sydjyske, fødte de hver især flere af dem! En af forfatterens interessante konklusioner er netop, at de ugifte kvinder, der ikke indgik ægteskab efter deres første barns fødsel, typisk ville få flere uægte børn, og sammen med dem blive afhængig af fattighjælp, da en mor til flere hverken kunne have sine små børn med sig i tjenesten eller betale for at have dem i pleje. Desuden kan forfatteren i Sct. Hans registrere en udvikling over tid, da der i løbet af perioden blev stadig flere uægte børn, født af stadig yngre ugifte kvinder i takt med sognets befolkningstilvækst og tiltagende proletarisering, der på sin side kan ses som biprodukt af Hjørring bys vækst.

Hvad er da den afgørende forskel mellem de to landsogne, der kan forklare denne diversitet i seksual- og ægteskabskulturen med store menneskelige såvel som lokaløkonomiske omkostninger til følge? Forfatteren peger på to centrale aspekter: Mens Janderup var præget af mindre familiebrug, hvor de voksne børn typisk boede og arbejdede hos forældrene, var der i Sct. Hans flere store gårde, hvor mange kvinder og mænd tjente sammen. Hun udpeger disse til at være hovedcentrene for uægteskabelig forplantning, da det var almindeligt at have en kæreste på tjenestestedet, og alminde-

ligt at man havde seksuel omgang med sin kæreste før ægteskabet. Det andet vigtige forhold hænger også nøje sammen med de store gårde – nemlig mobiliteten; folk rejste til og fra hovedgårdene fra andre sogne – særligt børn af de fattigste, hvis arbejdskraft ikke var påkrævet hjemme, da husstanden var jordløs og derfor heller ikke kunne brødføde familien. Tilsammen danner disse faktorer grobund for en kultur, hvor unge fattige piger langt hjemmefra finder sammen med (oftest) ugifte tjenestekarle, måske under ønske – eller ligefrem løfte – om ægteskab, for herefter at stå tilbage med ansvaret for et barn, mens kæresten undviger ægteskab og enten forlader egnen og tager nyt arbejde og/eller nægter at betale bidrag til barnet. Her må man også holde sig for øje, at det faktisk krævede en vis økonomisk formåen at gifte sig og stifte familie. En del var således for fattige til at kunne gifte sig, også selvom de måtte ønske det.

De, der kunne, fødte deres børn hjemme hos forældrene. Men de, der ingen havde eller af anden grund fravalgte denne mulighed, og det var forholdsvis mange, lejede sig ind i andre huse for en kortere eller længere periode. Efter fødslen kom barnet typisk i pleje hos slægtninge eller vidt fremmede, mens moren vendte tilbage til sin plads for at tjene til barnets ophold. Kunne hun ikke få arbejde, eller tjente hun ikke nok, blev faren involveret med krav om underholdningsbidrag til barnet. At det var et hyppigt stridspunkt, forstår man af de mange henvendelser til øvrigheden om faderskabssager. Kunne forældrene ikke selv afholde udgiften til plejestedet, måtte sognet træde

til med økonomisk støtte. Efter første barn var det normalt, at den ugifte mor gik ud at tjene igen, mens barnet blev sat i pleje. Men allerede fra andet uægte barn kunne hendes løn på ingen måde dække udgifterne til at have to børn i pleje, og hun blev inddragskone, dvs. lejede sig ind i et daglejerhus med sine børn og forsøgte at tjene til føden ved håndarbejde. Ofte var det dog umuligt, og hun blev afhængig af fattighjælp i større eller mindre omfang. I en del tilfælde endte både moren og børnene på fattiggården, der blev oprettet som et forsøg på at rationalisere og reducere fattigydelse ved at samle fattiglemmerne på ét sted.

Som forfatteren påpeger, drejer kilderne sig om det økonomiske aspekt i forbindelse med opbevaring af det uægte barn. For alle involverede parter, dvs. mor, far og øvrighed, gælder det om at finde den billigste løsning. Hensynet til barnets tarv var tydeligvis ikke et aspekt, der blev medtænkt, og ofte måtte børnene skifte opholdssted flere gang i løbet af deres første år i takt med omstændighedernes udvikling. Helt ligegyldige overfor børnenes velbefindende har myndighederne nu nok alligevel ikke været; forfatteren nævner i hvert fald ét eksempel på en søskendeflok, der fjernes fra moren pga. misrøgt. Men de fleste eksempler på hensyntagen til barnet i kilderne, udgår nu, ikke overraskende, fra moren og leverer tegn på at der *har* været en følelsesmæssig tilknytning, selvom den utvivlsomt har haft trange kår i den ofte barske hverdag. F.eks. kan den findes i Karen Sophies tyveri af linned og en barneskjorte fra sin arbejdsplads, som hun bringer ud til familien,

hvor hendes spæde søn er i pleje. Eller hos Mariane Pedersdatter, der lader sig skille fra sin mand med henvisning til, at han er voldelig overfor hende og hendes datter. Der er også eksempler på, at kvinderne mod deres ønske blev presset til at tage arbejde og sætte børnene i pleje, så familien lå sognet mindst muligt til last. Kvindernes protester kan tolkes som et ønske om at være sammen med deres børn frem for at overlade dem til fremmede mod betaling. Jo mindre barnet var, desto mere sandsynligt var det, at det blev opfostret i morens fravær, fordi hun skulle arbejde, mens de større børn i en del tilfælde flyttede tilbage til moren efter års adskillelse. Det skete ofte i forbindelse med morens indgåelse af ægteskab, der tilsyneladende var den mest effektive måde at frigøre sig af fattigvæsnets indflydelse på. Det kom dog ikke altid børnene til gode, da nogle af dem aldrig blev gjort til del af den ny familie, men forblev i pleje barndommen igennem.

Ved at samle oplysningerne fra de forskellige kilder formår forfatteren således at væve et ganske helt og nuanceret billede af datidens hverdagsliv for de ugifte mødre og til dels også for deres uægte børn. Hun konkluderer bl.a., at skønt ægtefødte børn var normen, har de uægte, i hvert fald i nogle egne, været næsten ligeså 'normale', og der er derfor ingen grund til at tro, de skulle være socialt udstødte pga. deres ophav. At skikken med at få børn udenfor ægteskab, helt på linje med dens egentlige årsag – fattigdommen – i høj grad gik i arv fra generation til generation, er med til at forklare forskellene i udbredelsen af uægte børn fra egen til egen.

Bogen er, trods det akademiske tilsnit, der er vanskeligt at komme udenom, når der nu er tale om en revideret afhandling, holdt i et enkelt sprog og er umiddelbart tilgængeligt for et bredt publikum. Desværre skæmmes den nogle steder af dårligt sprog og småfejl, og det er brandærgerligt, når en ordentlig omgang korrekturlæsning nemt kunne have klaret problemet! Der er også eksempler på inkonsekvens i navnebrugen. En husejer, der gav ophold til flere barselskvinder, kaldes snart Christen, snart Christian Kjeldsen, og hans kone tilsvarende for både Marie Christensdatter og Marie Christensen. Desuden kunne man, som en lille ekstratjeneste, have ønsket sig forklarende noter til nogle af datidens fænomener, som man som læser ikke nødvendigvis er bekendt med. Jeg savner f.eks. en forklaring på betegnelsen "indsidderiske", hvis betydning man ganske vist får en fornemmelse af, men alligevel. Ligeledes ville det have været fint med en bemærkning om, hvorfor både møntenheden rigsbankdaler (rbd) og kroner optræder i bogen (det skyldes en ny møntlov i 1873).

Alt i alt fremstår undersøgelsen som veldokumenteret og velanalyseret og simpelthen bare rigtig, rigtig spændende, når man interesserer sig for kvinders vilkår og hverdagsliv og for dagligliv og -kultur på landet i 1800-tallet

Brit Aaskov Kaznelson

Arbejdermuseet som arbejder- og industri-kunstformidler

Industriens billeder. Red. Hanne Abildgaard & Aase Bak. Arbejdermuseet, Nordjyllands Kunstmuseum, 2007. 271 sider. Pris 188,00 Kr. ISBN: 87-8862-636-9.

Hans Scherfig. Red. Hanne Abildgaard m.fl. Arbejdermuseet og Sophienholm, 2005. 173 sider. Pris 178,00 Kr. ISBN: 87-8788-390-2

Herluf Bidstrup Satire og humor. Red. Hanne Abildgaard. Arbejdermuseet, 2004. 126 sider. Pris 135,00 Kr. ISBN: 87-8862-629-6.

Hanne Abildgaard: Anton Hansens. Mellemløstidens sorte satiriker. Arbejdermuseet, 2001. 484 sider. Pris 395,00 Kr. ISBN: 87-8862-624-5.

Arbejdermuseet i København har snart 25 års virke bag sig. Et af museets tiltag har i mere end 10 år været at arbejde med et kunsthistorisk perspektiv på arbejderhistorien. Konkret har det blandt andet udmøntet sig i ovenstående fire publikationer, samt en række udstillinger med arbejdetegninger, arbejderfotos og kunst fra og om arbejdspladser. Arbejdermuseet har siden 1998 haft kunsthistorikeren Hanne Abildgaard tilknyttet. Hun har en væsentlig andel i Arbejdermuseets forandring fra mere traditionel arbejdermuseumsformidling til at udvide emnet gennem formidling af såvel arbejder- som industrikunst. Museet har ligeledes to gange fået sin samling af social og politisk kunst forøget gennem hhv. erhvervelse af tegneren Anton Hansens cirka 6.000 efterladte tegninger samt Herluf Bidstrups

samlede værk på ca. 5.000 tegninger. Disse erhvervelser skal ses i sammenhæng med, at museet har udgivet to vægtige bøger om disse tegnere og deres produktion. Hertil kommer, at museet for nogle år siden indviede nye dejlige særudstillingslokaler. Tre af de anmeldte bøger er kommet netop i forbindelse med udstillinger i disse lokaler.

“Anton Hansen. Mellemkrigstidens sorte satiriker”

Arbejdermuseets dengang nyerehvervede samling af Anton Hansen var medvirkede til, at Hanne Abildgaard fik mulighed for at forske i tegnerens baggrund og livsværk. I bogens forord skriver hun om sin fascination af kunstneren og hans indlevelse i industrikulturens visuelle univers. Det er blevet en vægtig biografi, der både med sine 484 sider, såvel som med sit indhold må betegnes som den ultimative biografi om denne ellers glemte satiriker.

Anton Hansen levede fra 1891 til 1960. Som tegner havde han sin storhedstid i mellemkrigstiden. Sit endelige gennembrud fik han i Oslo fra 1920 til 1924. Da var han ansat hos det norske socialdemokrati i de år, hvor partiet tilhørte den revolutionære del af arbejderbevægelsen. Få dage efter sin tilbagekomst til København i december 1924 blev han tilknyttet Social-Demokraten. Et ansættelsesforhold, der uafbrudt varede til dagen efter tyskernes besættelse af Danmark.

Selv var han et barn af proletariet og havde stået i lære som malersvend. I de år blev han stærkt påvirket i socialistisk retning samt fik kunstnerisk inspiration på sit lærested. Sin debut som tegner fik han i oktober

1910 i Ekstra-Bladet. Under 1. verdenskrig var han tilknyttet det satiriske socialdemokratiske blad “Ravnen”. I tegningerne fra den tid kan man se, hvordan han ser verdenskrigen som en ulykke, kapitalismen havde styrtet Europa ud i. I tegningerne gik han til angreb på 1. verdenskrigs død og ødelæggelse. Oplevelserne i disse år var med til at radikalisere ham politisk.

I de første år efter krigens afslutning slog Anton Hansen for alvor sit navn fast. Både som medarbejder på tidsskriftet *Exlex* og derefter i den norske arbejderbevægelse. Anton Hansen fik dermed et navn også i de etablerede kunstnerkredse. Hans held ved hjemkomsten til Danmark var, at Social-Demokraten i foråret 1924 fik ny redaktør, der som ambition havde at ændre den traditionelle partiavis i retning mod at blive en kulturelt betydningsfuld faktor blandt de danske dagblade. Her passede Anton Hansens tegninger godt ind.

Straks efter sin hjemkomst blev Anton Hansens tegninger brugt i en række venstreorienterede tidsskrifter. Hanne Abildgaard fortæller indgående om disse grupperingers udvikling og de hertil knyttede personer. Navne som Hartvig Frisch, Broby Johansen, Poul Henningsen og mange flere. I de år gik Anton Hansen fra succes til succes og hans billeder havde en bred appel.

Efter anmelderens mening, sætter Hanne Abildgaard i den del af bogen en kulturkritikker som Poul Henningsen og hans kulturradikalisme i perspektiv. Eksempelvis ved at bruge et citat fra Social-Demokraten anden tegner, Hans Bendix, der fandt PH for formynderisk og skrev, at

der var gået rækkehus i PHs kunstsyn, når han ville opstille regler for, hvad der var rigtig og sund kunst.

Poul Henningsen brød sig ikke om Anton Hansen, som han i 1931 i en kronik beskrev som en kunster med en retning som en elegant og borgerlig kunstner, der kun havde facon og overflade! Hvis de to mænd havde haft nogle berøringsflader, var det i 1932 slut fra Anton Hansens side. Da ophørte han fuldstændig med at have tilknytning til nogen form for venstreorienterede kulturbevægelser. I de næste 8 år havde han udelukkende tilknytning til socialdemokratiet og det man kalder “bevægelsen”. Samtidig var han personlig ven med statsminister Thorvald Stauning og nød godt af, at være med i partiets inderkreds. Denne tilknytning fik en brat afslutning den 10. april 1940. Chefredaktør Peter Tabor fyrede ham med den begrundelse, at han ikke kunne tegne mere i Social-Demokraten på grund af hans satirer over Hitler og Mussolini!

Bogen giver et glimrende indblik i Anton Hansens liv og de berøringsflader, han havde. Han kunne som ingen anden give sociale kommentarer i sin samtid. Men han storhedstid var i de år, hvor klassekampen – også hos socialdemokratiet og fagbevægelsen – havde høj prioritet. Da partiet ændrede sig fra klassekamp til folkeparti i årene i 1930'erne, blev det også nødvendigt for Anton Hansen at ændre stil. Frem til 1940 kunne parti og fagbevægelse fortsat bruge ham med hans proletariske baggrund og antinazistiske holdning.

I årene fra 1940 måtte han finde andre steder at få sine tegninger trykt. Han tegnede for mod-

standsbevægelsen og lavede en del bogillustrationer. Efter krigen tegnede han for Information, men han kunne ikke omstille sig til de nye tider. I arbejderbevægelsen var der ikke længere brug for ham. Herefter fulgte hans livs nedtur, som forfatteren også grundigt får beskrevet. I det hele taget en velskrevet og grundig bog, hvor Hanne Abildgaard får sat tegneren et varigt minde.

Anmelderen savner dog i bogen en fortegnelse over udgivelser, såvel af Anton Hansen selv som over de vigtigste bøger, han har illustreret. Desuden er det også en mangel, at der ikke er et stikordsregister til de mange begebenheder, blade m.m. Det ville fremover have gjort det langt nemmere at anvende bogens mange oplysninger om arbejderbevægelsen. Bogen har et fint personregister, men at bruge det som et alternativ til det manglende stikordsregister betinger, at man på forhånd kan sætte personnavnene i relation til de emner, man vil vide noget om.

“Herluf Bidstrup. Satire og humor”

I 2000 overtog Arbejdermuseet Herluf Bidstrups efterladte tegninger, udført fra 1930 til 1988, omkring 5.000 tegninger. Herluf Bidstrup tegnede fra 1930 til 1936 for Berlingske Tidende. Derefter havde han fra 1936 til 1945 ansættelse på Social-Demokraten. I 10-året fra 1935 til 1945 blev han også kendt for sine antinazistiske tegninger, før krigen især i tidsskiftet Kulturkampen og under krigen illegale blade. Derfor var det også naturligt for Herluf Bidstrup få dage efter den 5. maj 1945 at udskifte Social-Demokraten med det kommunistiske dagblad Land og Folk. Et ansættelsesforhold, der

varede til hans død i 1988.

Med sin tilknytning til Social-Demokraten, også under 2. verdenskrig, fortsatte han i praksis Anton Hansens gerning på bladet. Herluf Bidstrup blev landskendt for sin gode streg, hvor han som ingen anden enten kunne spidde dagliglivet eller lave aktuelle tegninger både om national og international politik. I modsætning til Anton Hansen havde Bidstrup ikke sin styrke som social tegner, men var især stærk i sine politiske karikaturer.

Hanne Abildgaard har redigeret bogen. Den består af syv bidrag af fem forfattere. Det er rigtig gode bidrag, der hver for sig giver en levende skildring af tegnerens liv og værk. Mest kendt og elsket blev Bidstrup for sine ordløse satiretegninger. Han var ekspert i gennem 6-8 fortløbne tegninger at beskrive almenmenneskelige episoder, med pointer alle kunne forstå.

Skiftet til DKP blev ikke uden personlige omkostninger. Under Den Kolde Krig var han lagt på is andre steder end i kommunistiske kredse. Til gengæld fik han en voldsom stor popularitet i øst-blokken. Især i Sovjetunionen og i DDR. Han havde stillet sin tegnekunst til rådighed for en større sag, den socialistiske fremtidsstat. I Land og Folk tegnede han sit partis politiske modstandere og var især mesterlig til at fremhæve “ofrenes” mindre flatterende træk. Den socialdemokratiske politiker, senere statsminister Hans Hedtoft, var et af hans yndlingsofre. I bogen citeres et brev fra 1947, hvor Hedtoft til en ven skrev, at han i Bidstrups streg altid blev fremstillet som en usympatisk, mæskende Göringstype!

Bogen kommer godt rundt om tegneren, samtidig med at Herluf

Bidstrups livsværk sættes godt ind i den kontekst, han virkede i.

“Hans Scherfig”

I anledning af Hans Scherfigs 100-års fødselsdag i 2005 viste Arbejdermuseet og Sophienholm hver sin udstilling med kunstnerens forskellige malerier og kunstneriske arbejder. I samme anledning udgav de to institutioner en antologi, med det formål at kaste nyt lys over kunstneren, satiriker og forfatteren Hans Scherfig. De to sidste intentioner opfyldes knapt, da bogen først og fremmest fortæller om Scherfigs kunstneriske virke som maler og tegner. Selv om bogen også indeholder et par indlæg om såvel hans forfatterskab som politiske holdning. Disse bidrag sætter dog knapt nok hans virke som agitator for dansk kommunisme i perspektiv. Det ville nok også have krævet en langt større bog, da Scherfig må betegnes som en ret så sammensat personlighed.

Bogens otte kapitler er skrevet af seks forskellige forfattere. Desuden indeholder bogen et optryk fra kommunisternes ungdomsblad Fremad fra 1973, hvor Hans Scherfig blev interviewet. Hvorfor det er med her må stå hen i det uvisse, da det er ret intetsigende.

Anmelderen finder, at bogens styrke først og fremmest er de mange gode illustrationer, for hele 130 er der blevet plads til. Derfor er bogens største kapitel sikkert af samme grund kaldt “Scherfigs billedbog”, som næsten udelukkende er gengivelse af illustrationer. Kapitlet indeholder 55 gengivelser af malerier, illustrationer og bogforsider. Det nævnes, at kunstnerisk set udførte Scherfig aldrig “social kunst”. Hvor han til gengæld i

sit forfatterskab i høj grad var propagandist.

I forhold til Arbejdermuseets nye satsning, bringer bogen ikke meget nyt. Den er først og fremmest en æstetisk nydelse. Af de fire her anmeldte publikationer, står denne klart svagest.

“Industriens billeder”

Kulturarvsstyrelsen har udnævnt 2007 til Industrialturens År. Arbejdermuseet kunne allerede den 10. januar 2007 åbne årets første udstilling i denne satsning med “Industriens billeder”. Og i samme anledning udgive en bog med denne titel, som anmeldes her. Hele projektet var i samarbejde med Nordjyllands Kunstmuseum. Bogen er redigeret af Hanne Abildgaard og Aase Bak, som sammen med tre andre forfattere har skrevet bogens 16 kapitler.

I bogens forord skriver de to museer, at formålet har været at gå på tværs af den traditionelle opdeling mellem kunst og kultur. Arbejdermuseet rummer en kunstsamling inden for den hverdagsrealistiske genré, hvorom det hedder, at den er en overset del af den danske kulturarv. Desuden har Arbejdermuseet tradition for at formidle arbejderkunst i en bredere kulturhistorisk sammenhæng. De to museers ambition med udstilling og bog var, for første gang at præsentere et samlet bud på, hvilke spor industrisamfundet har sat sig i dansk billedkunst gennem mere end 200 år. Og hvilket imponerende resultat! En flot, gennemillustreret bog, der både tekstmæssigt og illustrationsmæssigt er en sand perle. Den bog er simpelthen fundet for en udsalgspris på blot 188 kr.

Bogen bygger over 13 temaer, kronologisk bestemt. De tidligste

kunstnere interesserede sig først og fremmest for arkitektur og produktionsprocesser – frem for arbejderforhold. De ældste billeder er fra 1790’erne fra et norsk jernstøberi. Senere kommer sociale malere til som Frants Henningsen og Jens Birkholm. Industrimalernes storhedstid var i Danmark i 50-års perioden fra omkring 1880 til 1930 og igen efter 2. verdenskrig. Hovedvægten ligger på tiden efter 1880, hvor malerkunsten for alvor begyndte at interessere sig for industriproletariatet og kunstnere bevægede sig ind i fabrikkerne for at male.

Med denne bog er man ikke længere i tvivl om, at også industrien har interesseret danske kunstnere. Indholdsfortegnelsen giver et godt indblik i bogens temaer: Industri som seværdighed, fotografiet som industriens medie, sentimentalitet og socialreportage. Kunst til arbejderne. Industri og teknikbegejstring. Popfabrik og kritik. Og som slutning den forladte fabrik og senindustri. Om det sidstnævnte hedder det i bogens forord: “En femtedel af den danske arbejderstyrke ved årtusindskiftet er stadig beskæftiget i industrielle erhverv.”

Louise Wolthers skriver om fotografiet som industriens medie. Efter år 1900 fik anvendelsen af foto i tryksager og bøger et stort opsving og i det hele taget beskrives industriens anvendelse af fotos rigtig godt i dette kapitel. På side 37 gengives et foto af en maskine, hvor fotografen bagved har udsendt et hvidt klæde. Det undrer mig, at forfatteren ikke ved, at når et foto skulle anvendes i reklame-mæssigt øjemed og retoucheres, blev denne metode altid anvendt.

Erik Mortensen giver i sit ka-

pitel “Kampen om sjælene”, en god tolkning af Erik Henningsens maleri fra 1899 “En folketaaler”. Sjældent har jeg læst så detaljeret en beskrivelse. Mortensen skriver: “Visse elementer kan give anledning til spekulationer over personrelationer i billedet. Har den lille familie i forgrunden særlig bånd til taleren?” Her bevæger forfatteren sig dog noget langt ud af en tangent i sin tolkning. Længere fremme skriver Mortensen om danske tegneres inspiration fra tyske tegnere som Käthe Kollwitz og George Grosz. En inspiration, han finder i Herluf Bidstrups tegninger. I den afsluttende epilog kommer han rundt om efterkrigstidens kommunistiske kunstnere. Det var dengang, “Fredens Tilhængere” i Berlingske Tidende blev afbildet som “Vredens Tilhængere”!

Hanne Abildgaard skriver i kapitlet “Kunst til arbejderne” om 50 års arbejderkunst 1930 til 1980. Anmelderen undrer sig her over, at hun ikke inddrager symbolkunsten fra arbejderbevægelsens faner, den kunstnerske udformning af arbejderbevægelsens pjecer, tidsskrifter og bøger samt anvendelsen af kunstneriske illustrationer i arbejderblade. Her kunne den form for symbolkunst godt have fortjent at blive sat ind i dette kapitels sammenhæng.

I 1932 efterlyste Julius Bomholt i sin bog Arbejderkultur netop kunst med følgende formål: “Der magtfuldt udløser de mægtige motiver, som den moderne arbejderverden rummer, og gør det i fællesskabets ånd.” Det var en afsked med tendenskunst til billedkunst. Hanne Abildgaard får såvel periodens kunst som arbejderkunstforeninger og arbejderklassens kulturelle interesse

sat godt ind i sammenheng. Eller som hun skriver om det socialdemokratiske kunstsyn i 1950'erne, at som seirende bevægelse havde man ikke længere fokus på undertrykkelse, men på det opbyggende, ordnende og hensigtsmæssige arbejde som en væsentlig faktor i udviklingen af et moderne samfund. Og nævner som eksempel udsmykningen i Folkets Hus på Enghavevej, hvor man hyldede arbejdet, maskinen og livsglæden. Der var slut med heroisering af arbejderklassen. Der stod ikke længere samfundsforandring i partiogrammet, som var afløst af arbejde i fællesskab og ved maskinerne. Derfor fik venstrefløjens modkultur så stor en udbredelse som tilfældet var, fra slutningen af 1960'erne og frem til ca. 1980. I disse 10-15 år var begrebet klassekamp igen sat på arbejderbevægelsens dagsorden. Abildgaard afslutter med at skrive, at siden slutningen af 1970'erne har kunst der henvender sig til arbejderklassen været marginaliseret og kapitlet slutter således: "Det sen- eller postindustrielle samfund har ikke indtil videre frembragt en gennemslagskraftig kunst, der fører sig frem på arbejderklassens eller blot almindelige arbejdende menneskers vegne."

Det er nemt at finde rundt i bogens illustrationer. I brødteksten er teksten til alle viste illustrationer trykt med rødt. Det gør, at man rent instinktivt leder efter den omtalte illustration. Lidt malurt skal dog også med i denne anmeldelse. Hvorfor er der ingen litteraturfortegnelse? Det er en stor mangel sammen med, at bogen ikke er forsynet med et udvidet stikordsregister. Og i modsætning til eksempelvis i de to bøger om hhv. Herluf

Bidstrup og Hans Scherfig, har denne bog ingen præsentation af sine fem forfattere, eksempelvis til sidst i bogen. Samme sted burde efter anmelderens mening, også alle noterne have været samlet.

Afslutningsvis vil anmelderen overordnet konstatere, at det er en rigtig god drejning, Arbejdermuseet de sidste 10 år har foretaget kommersielt set. Det er jo almindelig viden, at ingen i dag er stolte over at tilhøre den produktive del af samfundet. Der er mere prestige i at være en succesrig og velhavende fabrikant, end at tilhøre "underdanmark" og være lønmodtager.

Som museum er det ikke nok at satse på pensionerede håndværkere og nutidens social- og sundhedshjælpere. Her må man have den pelsklædte dame ind i særudstillingslokalerne – og hun vil se kunst. Derfor er Arbejdermuseets transformation økonomisk nødvendig. God vind fremover og anmelderen ser frem til både kommende bogudgivelser og udstillinger.

John Juhler Hansen

Fra Slotsgade til Stutthof

Karl Dester: Fra Slotsgade til Stutthof. Historien om en ung politisk fange under besættelsen. Fortalt til Poul-Henrik Jensen og Niels Ole Frederiksen. Forlaget Friis, Nyborg 2006. 169 sider, illustreret. 148,00 Kr. ISBN: 87-9895-224-2

Den 20-årige typografen Karl Grue (siden Karl Dester) var en av de 150 menn og kvinner som den 2. oktober 1943 ble sendt til Tyskland, nærmere be-

stemt til Kz-leiren Stutthof ved Danzig (det nåværende Gdansk i Polen). De 150 var kommunister og hadde vært internert i leiren Horserød i Nordsjælland som den danske regjerings politiske fanger, eller som det het: for å beskytte dem fra overgrep fra den tyske okkupasjonsmakten. Da den såkalte samarbeidspolitikken kollapset med innføringen av militær unntakstilstand den 29. august 1943, ble Horserød besatt av tyske soldater. Fangene ble kort tid etter deportert til Tyskland.

Karl Desters egen beretning er ført i pennen av forfatterne Poul-Henrik Jensen og Niels Ole Frederiksen. Boken er holdt i en selvbiografisk jeg-form som gjør Desters tanker levende. Hans opplevelser kommer til tider skremmende nær leseren. Men Desters historie er mer enn en historie om kommunistenes internering i Horserød og redslene som fange i Kz-leiren Stutthof. Tematisk er beretningen inndelt i tre hoveddeler: første del tar for seg Desters oppvekst, hans politiske modning som kommunist, den tyske okkupasjonen og interneringen i Horserød. Del to beskriver deportasjonen til Tyskland og tilværelsen i Stutthof, mens bokens siste del tar karakter av en slags odysse gjennom lidelse og nød – og tilbake til livet. Denne delen av boken skildrer Desters deltakelse i den tvungne dødsmarsjen vekk fra den framrykkende røde armé, og etter befrielsen, hans ferd gjennom sovjetiskokkuperte områder før hjemreisen til Danmark. Slik blir boken mer enn en ren skildring av KZ-leirens påkjenninger – og har dermed en fylldig og, etter anmelderens syn, vellykket tematisk oppbygging.

Leseren får innsikt i hvordan

en politisk bevissthet og overbevisning utvikles hos en ung mann, med tette familieband til sentrale aktører i den kommunistiske bevegelse. Slik tegnes det bokstavelig talt en rød tråd gjennom harde oppvekstskår preget av klassekamp, fram til et bevisst engasjement i kampen mot den framrykkende fascismen. I Karl Desters barndomshjem var politisk aktivisme en sentral faktor. Det ble holdt møter og diskutert politikk til langt ut på natten. Desters stefar var spaniakjemperen og den senere sabotøren Poul Hilmer Nedergaard Pedersen (Paps). Hans onkel var den kjente kommunisten Richard Jensen, formann for Søfyrbødernes Forbund. Etter Hitlers makt-overtakelse i Tyskland i 1933, begynte tyske flyktninger fra naziregimet å overnatte i familiens leilighet. Parallelt med at Dester begynte i arbeid som typograflærling var han aktivt medlem av DKU. Politiske møter og aktiviteter fylte hans ungdomstid.

Etter den tyske okkupasjonen av Danmark i 1940 kunne kommunistene opprettholde sin virksomhet i legalitet. Men den beskyttelse som ikke-angrepspaktene mellom Tyskland og Sovjetunionen ga, var bare en utsettelse av det som måtte komme. Samme dag som det tyske overfallet på Sovjetunionen, den 22. juni 1941, slo dansk politi til mot kommunistene. På leirplassen til "Sovjetunionens Venner" ble også Karl Dester arrestert. Etter to uker i fengsel, slapp Dester fri mot å undertegne en erklæring om at han forpliktet seg til å avstå fra all politisk virksomhet i fremtiden. Dette løftet hadde han ingen intensjoner om å overholde. Innen kort tid var han delaktig i produksjonen

av kommunistenes illegale avis "Land og Folk". Men i desember 1942 ble Dester på nytt arrestert. I januar 1943 ble han overført til interneringsleiren Horserød.

Boken skildrer i detalj det særpregete samfunnet som de internerte kommunistene utgjorde. Da tyske soldater overtok kontrollen med Horserød-leiren natten til den 29. august 1943, ble alt endret. Leiren var inndelt i to atskilte områder: den gamle og den nye leir. Ved en misforståelse besatte de tyske soldatene bare den nye delen, noe som ga 95 mann i den gamle delen av leiren muligheten til å rømme. I denne situasjonen ble Dester rammet av en skjebnesvanger misforståelse. I påvente av et klarsignal fra fangenes leirledelse som aldri kom, var han en av dem som ikke flyktet fra den gamle leiren før tyskerne oppdaget feiltakelsen. Slik gir boken leseren en anledning til å reflektere rundt hvilke konsekvenser tilfældigheter kan få for enkeltindividens liv og skjebne i krig. Hvor annerledes kunne ikke Desters videre skjebne ha vært hvis han hadde sluppet unna?

Ikke lenge etter ble Dester deportert til Tyskland, til Kz-leiren Stutthof utenfor Danzig. Redslene i leiren blir skildret klart og kontant, samtidig som framstillingen belyser alle de hverdagslige gjøremål som til sammen utgjør en slags normalitet, selv i et så ekstremt repressivt samfunn som en Kz-leir utgjorde. Men de danskene fangene var også i en privilegert situasjon sammenliknet med øst-europeiske eller jødiske fanger, ettersom de motok Røde Kors-pakker hjemmefra.

I januar 1945 ble Stutthof evakuert. For fangene innebar

dette starten på en ren dødsmarsj vestover. I snø og kulde, og under en stadig trussel fra bevæpnede SS-vakter, marsjerte fangekolonnene vestover; vekk fra de framrykkende russiske stridskretene. I begynnelsen av mars, etter et midlertidig opphold i en leir i byen Nawitz i Østpommern, ble de evakuerte endelig tatt igjen av russerne. SS-vaktene flyktet. De gjenlevende Kz-fangene fra Stutthof var på nytt blitt frie mennesker.

Med dette begynte et nytt kapittel i Karl Desters krigshistorie. Sammen med en håndfull andre eksfanger tok han fatt på en reise østover, gjennom de områdene som var befridd av den røde armé. Målet var en oppsamlingsleir for flyktninger i byen Torun i Polen. Etter oppholdet i Torun ble danskerne fraktet med tog til Hamburg i den britiske okkupasjonssonen i Tyskland. I juni 1945 vendte så Dester tilbake til København.

Så kan man spørre hva nytt Desters framstilling kan bringe. Finnes det ikke nok øyenvitnebeskrivelser av redslene i de tyske konsentrasjonsleirene og krigens øvrige konsekvenser? Her utmerker Desters fortelling seg ved å ta opp emner som ikke har vært utpreget vanlige i slike framstillinger. Blant annet spørsmålet om seksualitet og de kjønnslige relasjonene mellom mannlige og kvinnelige fanger i leirene. Boken skildrer forskjellen mellom Horserøds relativt gode materielle situasjon og det dertil hørende seksuelle overskudd hos de unge internerte menn, noe som med overgangen til Kz-leirens underernæring og utmattelse raskt forsvinner. Videre gir kommunisten Dester en nyansert beskrivelse av sine russiske befriere. Det han opplever

som russiske soldaters overgreb mot den tyske sivilbefolkningen i den sovjetiske okkupasjons-sonen fortelles på en likefram måte.

Men selv om revisjonismen i de siste tiårene har gjort seg gjeldende i historieskrivingen om andre verdenskrig – hvor tidligere sort-hvitt framstillinger er blitt nyansert og fortiete emner hentet fram i lyset, er Desters beretning en viktig påminnelse om at andre verdenskrig dypst sett var en moralsk strid, mellom det relativt sett gode og det onde. Slik blir denne velskrevne og til tider spennende boken et godt eksempel på det nazistiske diktaturets rettsløse behandling av enkeltmennesket og de påkjenn- ingene som ble nazismens ofre til del.

Ole Martin Rønning

Bid ham i nakken!

Hans Bonde: Fodbold med fjenden. Dansk idræt under hagekorset. Syddansk Universitetsforlag, Odense 2006. 500 sider, illustreret. 348,00 Kr. ISBN: 87-7674-095-1

Ved indgangen til Idrætshuset på Østerbro i København er opsat et relief af 2 stafetløbere med indskriften “LEG BLEV TIL IDRÆT – OG IDRÆT BLEV DAAD 1940-45”. Dette selvbillede er i fuld overensstemmelse med det officielle Danmarks udlægning af besættelsen, som i årene efter krigen forsøgte at nedtone samarbejds- politikken, efter at Danmark på et hængende hår var kommet med i de allieredes lejr inden krigsafslutningen.

Hans Bonde, som i 2001 for-

svarede sin disputats om skabe- ren af idrætshøjskolen i Ollerup, den stærkt tyskvenlige gymnastikpædagog Niels Bukh, har imidlertid sat sig for at vise, at idrætssamkvemet var den mest omfattende form for kulturelt samarbejde med Tyskland under besættelsen. Hele den toneangi- vende del af den danske idræts- verden, anført af Dansk Idræts- Forbunds (DIF's) ledelse, de professionelle, sportsjournali- sterne og de internationalt kendte idrætsudøvere, deltog i ud- vekslingen med Tyskland. Ifølge forlaget viser bogen desuden, at dansk idræt siden befrielsen i maj 1945 har søgt at sløre sam- arbejdet med Tyskland, hvilket i høj grad er lykkedes.

Tager man det sidste først, gælder tilbøjeligheden til at sløre ikke kun idrætslederne og de store forbund. For eksempel er det påfaldende, hvor let datidens idrætsfolk går hen over besættel- sesårene i de erindringsbøger, man slugte som dreng. Lands- holdsspilleren Knud Lundberg erkendte dog, at være rejst til Tyskland, på trods af at han ud- mærket kendte til eksistensen af de nazistiske koncentrationslej- re.

Når man dertil lægger Hans Bondes nøje påvisning af, at to danske tennisspillere allerede den 13. april 1940 – fire dage efter Tysklands besættelse af Dan- mark – spillede en ni-nationers turnering hos Aksemagten Itali- en, at danske atletikudøvere den 22. august stillede op til et stæv- ne på Østerbro Stadion med tysk deltagelse og at det danske fod- boldlandshold søndag den 17. november 1940 på Victoria Sta- dion i Hamburg spillede lands- kamp mod Tyskland – Danmarks besættelse – er det rimeligt at spørge, om danske sportsfolk da

var fuldstændig principløse? Man kunne for eksempel have iværksat en idrætsstrejke, som det var tilfældet i Norge.

Efter læsning af *Fodbold med fjenden* er man ikke utilbøjelig til at mene, at de danske idræts- udøvere under besættelsen i høj grad var principløse. I den rela- tivt korte periode fra det første stævne den 22. august 1940 frem til den sidste kamp mod et tysk hold – en håndboldlandskamp den 20. november 1942 – blev der afholdt et væld af landskam- pe, bykampe og andre stævner, hvor især bokse- og brydefor- bundet samt atletikforbundet var aktive som arrangører. Der var landskampe mod Tyskland i fod- bold, håndbold, boksning og brydning – som alle mødte tys- kerne to gange – samt i vægtløft- ning, fægtning og hockey. Der var også landskampe med andre Aksemagter som Italien i tennis, Ungarn i atletik og Kroatien i brydning. Danske svømmere, bokserne og cykelryttere deltog ofte ved stævner på tysk jord. I 1941 var der arrangeret fodbold- kampe i Idrætsparken i Køben- havn mod nogle af kontinentets stærkeste klubber, Austria og Admira, der begge kom fra ho- vedstaden Wien i det af Tysk- land annekterede Østrig. Og publikum strømmede til. Alene 4.000 tilskuere overværede det første idrætsstævne med tysk medvirken under besættelsen, kampen den 22. august 1940 på Østerbro Stadion mod de tyske atletikfolk fra det berlinske luft- våben under musikledsagelse af et tysk militærorkester.

Som en forklaring på den en- kelte idrætsmands lyst til at kæmpe mod tyske modstandere peger Hans Bonde peger på, at sportsfolk i almindelighed har en kort karriere. For danske elite-

idrætsudøvere var krigsbegivenhederne derfor et sort uheld, som medførte et afbræk i deres karriereplaner og en mistet chance for deltagelse ved OL i Tokyo 1940 og i 1944 i London. Begge disse begivenheder blev aflyst på grund af krigen. Det kunne derfor være en stor fristelse at møde sportsfolk fra Aksemagterne, når nu resten af verden, med undtagelse af det neutrale Sverige og i mindre omfang det besatte Holland, var lukket af.

Dertil kommer, at der inden for dansk idræt i løbet af 1930'erne havde udviklet sig en så stærk fascination af Det Tredje Riges idrætspolitik, at der var opbygget en stor goodwill over for den tyske sport, da Danmark blev besat den 9. april 1940. Olympiaden i Berlin 1936 gjorde således et varigt indtryk i danske idrætskredse, og i det hele taget blev den tyske eliteidræt fra 1936 og langt ind i besættelsen set som et forbillede for dansk idræt. Alt dette bidrog til at svække de danske sportsfolks immunforsvar mod fjenden. Som Bonde skriver, kunne det dermed være svært for et ungt menneske som langdistancesvømmeren Jenny Kammersgaard, der inden krigen modtog lykønskningstelegrammer fra Hitler og blev fejret under besøg i Berlin, at holde hovedet koldt og undgå, at sympatien blev gensidig. Og nok så vigtigt betegnede idrætssamkvemmet under besættelsen for Kammersgaard en kontinuitet og ikke et brud på hendes almindelige sportsudøvelse.

På grundlag af studier i bl.a. DIF's, det danske Udenrigsministeriums arkiv og arkivalier fra det tyske udenrigsministerium, Auswärtiges Amt, giver Hans Bonde en veldokumenteret fremstilling af det dansk-tyske

idrætssamarbejde og dets rationale.

Indledningsvis redegør Bonde for forudsætningerne for den ovennævnte kontinuitet i udviklingen før og under Den Anden Verdenskrig med indledende kapitler om den nazistiske idræt og 1930'ernes idrætssamkvem mellem Danmark og Tyskland. I den del af bogen, som behandler selve besættelsestiden veksler Bonde fint mellem DIF's øverste lag, og de ofte mere aktivt samarbejdende specialforbund og idrætsfolk. De større idrætsgrene og den professionelle idræt omtales i egne afsnit, og der er perspektiverende kapitler om det øvrige kulturliv i Danmark, de tyske planer for idrætten i et tyskdomineret Europa og idrættens forhold i lande som Sverige og de tyskbesatte lande Norge og Holland. Også finsk idræt omtales. Det fremgår, at det kæmpende Norge fra efteråret 1940 indledte en effektiv idrætsstrejke. Skulle DIF samarbejde med nordmændene kunne det derfor kun blive med den norske kollaboratøridræt. I Holland var idrætten underlagt stram tysk styring, mens svenskerne ikke stod tilbage for Danmark i det idrætslige samkvem med Tyskland under krigen. Finsk idræt samarbejdede også med den tyske, men fremstod stærkt svækket af krigen.

Det hører naturligvis med i det samlede billede, at de danske idrætsledere nærede en berettiget frygt for at blive underlagt en nazistisk nyordning af europæisk idræt – ganske som tyskerne opererede med skabelsen af et økonomisk storrum. Der har derfor i DIF's ledelse været et stærkt incitament til at bevare ledelsen af de danske idrætsforbund på danske hænder så længe som muligt.

Umiddelbart hensatte den tyske besættelse af Danmark dansk idræt i en choktilstand. Hvem skulle man møde nu, da Danmark var besat, og modstanderne var blevet delt op i krigsførende, besatte og neutrale lande? I første omgang standsede alt idrætssamkvem med udlandet, samtidig med at den danske regering opretholdt fiktionen om den danske neutralitet og trådte de første vanskelige skridt ad samarbejdspolitikens tornede sti.

Fra tysk side er det åbenlyst, at idrætssamarbejdet skulle legitimere besættelsen af Danmark. Man ville gerne give de tyske soldater et billede af, at de var velkomne hos "det ariske broderfolk". Det var derfor en gave for den tyske propaganda, at to af de i Tyskland mest kendte danskere – Niels Bukh og svømmeren Ragnild Hveger – begge mødte besættelsesmagten med åbne arme.

Når de tyske ledere lagde afgørende vægt på at få genetableret sportssamarbejdet med Danmark, skyldtes det imidlertid Hitlers og Goebbels' strategi for, hvordan den danske befolkning kunne vindes for den ny tids orden gennem propagandatiltag som udendørskoncerter ved tyske militærorkestre og dansk-tyske sportsstævner. Målet var at få drejet den danske befolkning væk fra den angelsaksiske kulturelle inspiration og over mod tysk-nordiske kulturværdier. For sportens vedkommende betød det en bevægelse væk fra den moderne sports og fodboldspillets oprindelsesland, Storbritannien, og en besindelse på, at Tyskland var sportens nye internationale magthaver og inspirator. Tyskerne lagde derfor pres på DIF for at få genoptaget idrætssamkvemmet.

Samtidig var DIF's ledelse rådvild. På den ene side ville det være en provokation mod den danske befolkning og det besatte Norge at spille mod Tyskland. På den anden side var Dansk Boldspil Unions (DBU's) formand, DIF's næstformand Leo Frederiksen, imod en nedfrysning af det internationale sports-samkvem, da han var bekymret for de økonomiske og sportslige tab ved udsigten til at måtte aflyse en forestående landskamp mod Sverige. DIF's formand, general Holten Castenschiold mente, at DIF burde afbryde enhver forbindelse til Tyskland, "i al fald foreløbig", da det ikke kunne garanteres, at anti-tyske demonstrationer fra publikum kunne undgås, og da det var et åbent spørgsmål, om idrætsfolkene ville demonstrere mod besættelsen ved at undlade at stille op. Castenschiold var i den forbindelse nervøs for, om tyskerne ville gøre DIF ansvarlig for eventuelle optøjer og indføre et idrætsforbud. DIF's bestyrelse besluttede derfor at kontakte Udenrigsministeriet for at høre, om der fra den danske regerings side var opbakning til forbundets henholdende linje.

Set fra Udenrigsministeriet foregik både det dansk-svenske og det dansk-tyske idrætssamarbejde mellem suveræne stater, og man kunne ikke ensidigt indstille det samarbejdet med det ene lands idrætssudøvere, uden at det måtte opfattes som en fjendtlig handling. Samarbejdet med Tyskland blev derfor – også fra tysk side – gjort til en betingelse for et fortsat idrætssamkvem med Sverige.

Samtidig udtrykte man i Tyskland ønske om en fodboldlands-kamp mod Danmark på Olympia Stadion i Berlin foran 90.000 til-

skuere, og også svenskerne ønskede at få arrangeret fodbold-landskampe med Danmark. Henover sommeren blev DIF ydermere presset nedefra af egne foreninger og flere specialforbund, især det nazistisk ledede atletikforbund. Fra den tyske hovedstad forlød det i utvetydige vendinger, at en fortsat vægning mod at genoptage idrætssamarbejdet ville blive taget meget ilde op. Enden på det hele blev, at DIF's bestyrelse i august 1940 bøjede sig, og ophævede forbudet mod idrætssamkvem med udlandet.

Med Hans Bondes minutiøse oprulning af hele dette forløb i foråret og sommeren 1940 bliver *Fodbold med fjenden* en førsteklasses anskuelighedsundervisning i tilpasning og praktisk samarbejds politik, som den formede sig frem til Augustoprøret i 1943. Alene derfor har bogen stor værdi.

Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at de danske idrætsledere, først som argument for at afstå fra sportssamkvem med Tyskland, og derefter for det stik modsatte synspunkt – at genoptage idrætssamarbejdet – argumenterede for den grundopfattelse, at idræt og politik intet har med hinanden at gøre. En anden af bogens store fortjenester er, at den viser, hvordan samarbejdet med det nazistiske Tyskland medførte den værste politisering af dansk idræt nogen sinde, som Bonde formulerer det. Idrætsskamplekene mod tyske modstandere legitimerede således både Hitler-regimet og fiktionen om Danmarks status som uafhængig stat, ved at foregive, at det fortsatte idrætssamarbejde foregik mellem to ligeværdige stater. Tyskernes stiltiende accept af jødiske idrætsfolk som Alex

Friedmann og bryderen Abraham Kurlands deltagelse i disse kampe antyder, hvor stor vægt man i Berlin lagde på at etablere et gnidningsfrit samarbejde med danskerne.

Bogen igennem dokumenteres det tydeligt, hvordan dansk presse medvirkede til at kaste et skær af normalitet over samarbejdet med Tyskland. Det gælder ikke mindst *Idrætsbladets* entusiastiske dækning af de dansk-tyske idrætsbegivenheder under besættelsen. Det Politiken-ejede *Idrætsbladet* eksisterede i kraft af spændende idrætsstof. Bladet havde derfor en økonomisk interesse i at få det internationale sportssamkvem i gang igen.

Med bladets redaktør Magnus Simonsen og radiojournalisten Gunnar Nu Hansen i spidsen svælgede bladet i en passioneret heltedyrkelse af de tyske sportsstjerner med hagekors på brystet. Hans Bonde tegner i det hele taget ikke noget kønt billede af Gunnar Nu Hansen, der tørt karakteriseres som værende mere begejstret end kritisk. Han havde efter besættelsen travlt med at blive fotograferet på toppen af et militærkøretøj med en mikrofon i hånden som talsmand for det kæmpende Danmark. Mange husker sikkert Gunnar Nu Hansen som speaker på filmen *Danmark i Lænker* (1945), der ikke efterlod nogen tvivl om, at danskerne stod skulder ved skulder mod besættelsesmagten.

Admira-kampen den 5. juni 1941 i Idrætsparken blev begyndelsen til enden for det dansk-tyske idrætssamarbejde under besættelsen. Østrigerne vandt 4-1 og de tyske tilskuere heilen og hujen under kampen førte til tumult, hvor nogle tyske soldater fik kasketterne trykket ned over hovedet. Tyskerne trak ba-

jonetterne. Urolighederne, som Hans Bonde kalder *oprøret fra lægterne*, fortsatte uden for stadion, og det var kun med stort besvær, at det danske politi fik skilt de stridende parter.

Hans Bonde ser begivenhederne som en forløber for Augustoprøret i 1943, men diskuterer ikke dette udtryk for modsætninger mellem top og bund i dansk idræt, eller hvorfor optøjerne brød netop i juni 1941. Tidspunktet var nemlig uventet, da intet på dette tidspunkt tydede på et tysk nederlag i krigen; men denne begivenhed og episoder ved andre sportsbegivenheder førte til tyske aflysninger. Hensigten, at idrætssamkvemet skulle illustrere det gode dansk-tyske forhold, lod sig ikke længere opfylde på landsholdsplan.

Den altovervejende grund til at Tyskland begyndte at trække sig fra det internationale idrætssamarbejde var imidlertid, at belastningen ved krigstjeneste, forlænget arbejdstid og dårlig ernæring – især efter 22. juni 1941 – tærede så meget på den tyske befolkning, at der ikke var overskud til at fortsætte de sportslige aktiviteter.

Nu var det de danske idrætslederes tur til presse på for at fortsætte samarbejdet. På trods af tyskernes vægring forsøgte DBU i marts 1942 at indkalde til en konference med Sverige, Finland og Tyskland for at fastlægge sæsonens landskampe, og i maj 1942 tog DBU's formand Leo Frederiksen, til Tyskland for at forhandle om endnu et landsholdsarrangement.

Det omfattende idrætssamkvem standsede således på tysk foranledning. Det blev DIF's held, at det skete så tidligt. I 1945 var de mest belastede stævner på dansk grund gået i glem-

mebogen, og de danske idrætsledere kunne begynde at lægge slør over idrættens rolle under besættelsen. I DIF's 50-årsjubilæumsskrift fra 1946 fremstillede den daværende formand Herbert Sander idrætten som et bolværk mod fjenden. I idrætsbevægelsens selvforståelse var samarbejdet med besættelsesmagten baseret alene på tvang. Ifølge denne myte skulle idrætten i det stille have forberedt opgørets time: "...Under den skjulte kamp i besættelsens lange og trange år, måtte det være idrætsledelsens vigtigste opgave med alle midler at holde idrætten i gang og derved holde ungdommen fast knyttet til foreningerne og idrætsarbejdet, man ville derved bedst tjene samfundet i dets helhed, samtidig med, at idrætsudøvelsen under den foreliggende situation var et af de bedste midler til at forberede ungdommen til de opgaver, Danmarks befrielse kunne komme til at stille dem overfor..."

I en sidebemærkning bør det nævnes, at de danske idrætsledere tog deres "vigtigste opgave" så alvorligt, at DIF – af frygt for tyske sanktioner – i oktober 1943 afstod fra at underskrive Dansk Ungdomssamvirkes protest mod jødeforfølgelserne.

Når sløret over idrættens rolle under besættelsen fik lov til at lægge sig, skyldes det, ifølge Hans Bonde, at historikerne ikke i nævneværdig grad har beskæftiget sig med sport og idræt. Desuden var idrætten i datiden svær at kritisere, da den gennem besættelsen havde vokset sig stor og folkekær – og var blevet koblet på alsangsstemningen – hvorfor den mere og mere blev opfattet som en manifestation af anti-tysk og dermed demokratisk danskhed. Dermed kunne DIF

efter krigen fortsætte *business as usual*. Som en understregning af dette forhold, peger Hans Bonde på, at de idrætsfolk, som blev arresteret i befrielsesdagene, blev arresteret fordi de var nazister – ikke fordi de havde spillet fodbold med fjenden.

Det må indvendes, at Hans Bondes bog kan virke både tungt skrevet og lang, andre steder – i de perspektiverende afsnit – kan den virke for summarisk. For eksempel beskrives det øvrige danske kulturliv med hovedvægten på teater og finkultur, mens der gås let henover de folkelige film og populærmusikken – ikke mindst den amerikansk inspirerede jazz. En fremhævelse af dette miljø kunne trække kanterne op mellem de forskellige kulturformer og dermed tydeliggøre idrættens samarbejde med Tyskland.

Dertil kommer, at der i *Fodbold med fjenden* er masser af trykfejl, gentagelser og meningsløse sætninger, der burde være fanget af en årvågen redaktør. Det virker således besynderligt, at publikum inden den første fodboldlandskamp mellem Sverige og Danmark efter krigen blev opfordret til at lære sig den svenske nationalsang – kampen blev spillet på Råsunda i Stockholm. Når der tales om tysk-kritiske grupperinger i arbejderbyen Hamborg, drejer det sig højst sandsynligt om *nazi*-kritiske folk. Det er også nyt for mig, at der i efterkrigsårene var en stor eksport af danske fodboldspillere til Spanien – der menes nok Italien.

Der kan også spores en tilbøjelighed til at stirre sig blind på emnet. Optøjerne under Admiralkampen i 1941, som blev begyndelsen til enden på idrætssamkvemet med Tyskland, udgik

ifølge Hans Bonde fra de tæt-pakkede lægter i Idrætsparken. Denne oplysning må dog tages med et gran salt, da Bonde opgiver tilskuertallet ved den lejlighed til 12.000 – på et stadion, som på den tid kunne rumme 40.000 tilskuere. Så tæt kan de altså ikke have stået.

Man kan også spørge, om Bonde fokuserer for ensidigt på samarbejdsfortalerne i DIF's top. Havde kritikerne af forbundets linje under besættelsens givne forudsætninger overhovedet mulighed for at komme til orde? Visse uenigheder kan spores i Bondes fremstilling, men spørgsmålet diskuteres ikke.

Endelig ville det klæde fremstillingen i højere grad at løfte blikket for at sætte idrætten i perspektiv til tidens øvrige udvikling. For eksempel blev fodboldlandskampen i Dresden mod Tyskland (1-1) spillet den 16. november 1941 – netop som de tyske tropper stod foran Moskva, og kun en uge inden den danske udenrigsminister Erik Scavenius efter tysk pres rejste til Berlin for at underskrive Antikominternpagten.

Det overvejende indtryk af *Fodbold med fjenden* er dog, at den falder på et tørt sted og giver en kompetent fremstilling af et stykke besættelseshistorie, som har henligget i mørke. Med sin minutiøse opulning af, hvordan samarbejdspolitikken mekanismer virkede i praksis, skildrer Hans Bonde et Danmark, som passer dårligt med dansk idræts idylliske selvbillede.

Afslutningsvis spørger Hans Bonde, om man kunne have handlet anderledes? Hertil kan man sige, at sport er et spil, en leg – uanset professionalisering eller nazisternes krops- og race- dyrkelse. Undlader man at dyrke

idræt står hverken liv eller velfærd på spil. Der er for eksempel intet rationelt argument for at dyrke idræt, hvis dit hus brænder. Her kunne man have markeret en modstand mod besættelsen – formentlig uden større omkostninger end at idrætslivet ville blive forbudt eller underlagt en nazistisk regulering, som det blev tilfældet i Norge. Og her afstod det store flertal af idrætsudøverne fra at dyrke idræt, så længe den tyske besættelse varede.

I Danmark var samarbejdspolitikkerne var ikke blot besat af tyskerne, men også af tanken om ikke at støde de tyske besættelse fra sig. Under disse omstændigheder bevarede DIF formelt set sin uafhængighed og dermed sin mulighed for at hævde, at man skærmede den danske ungdom mod nazismens farer – men inden for rammer givet af tyskerne. Man må derfor igen spørge, om det er rimeligt at dyrke idræt med sådanne mennesker og på de præmisser?

Hans Bonde mener ikke, at man skal dømmes for hårdt. "...Hvad ville man selv have gjort, hvis man var overbevist om, at Tyskland i resten af ens levetid ville herske over det kontinentale Europa og dermed også over, hvilke nationer, der fik lov at mødes på idrætsarenaen [...] Var dansk idræts dispositioner udtryk for svigt eller afmægtighed? Vi var en lille nation trykket ned af overmagten, og der blev i dansk idræt gjort ting, der var absolut menneskeligt forståelige, men også senere, da scenen havde skiftet fuldstændigt, kunne opfattes som dybt pinlige, fordi de illustrerede vor hjælpeløshed, ubetydelighed, manglende selvstændighed og opportuniste...".

Tilbage står, at dansk idræt

som helhed – med DIF i spidsen – kun gjorde ringe modstand mod de tyske besættelse. Det kan illustreres af en episode under et dansk-tysk brydestævne i Berlin i december 1940. Stævnet foregik i en halvtom sal, hvor nogle danske tilskuere var mødt op for at støtte deres landsmænd. Mens en af de danske brydere kæmpede mod den tyske overmagt, lød det pludselig: "Bid ham i nakken!"

Svend Rybner

Labriola og Carteggio

A. Labriola, Carteggio III 1890-1895 og Carteggio IV 1896-1898 samt Carteggio V 1899-1904, a cura di Stefano Miccolis (ed.). Collana "Fuori collana", Bibliopolis, Edizioni di filosofia e scienze, Napoli, hhv. 2003, 648 s., 2004, 748 s., 2006, 506 s. ISBN 88-7088-437-6, 88-7088-458-9 og 88-7088-501-1.

Den kildekritiske udgave af Antonio Labriolas (1843-1904) korrespondance samler samtlige kendte breve og kort afsendt og modtaget af den italienske filosof i perioden 1861 til hans død i 1904. Det er et smukt bogværk, Stefano Miccolis har begået, og det vil være til stor nytte for de, der er interesserede i Labriolas filosofiske udvikling især i omkring udbredelsen af Marx og Engels' værker i Italien. Korrespondancen er central for at belyse den italienske arbejderbevægelses internationale kontakter. Særligt interessant er den også som eksempel på en universitetskarriere præget af socialistisk engagement, hvilket i mange tilfælde skabte alvorlige konflikter. Brevene belyser også

det banebrydende arbejde, filosoffen gjorde indenfor universitetspædagogikken (jf. hans forbindelse med Maria Montessori). Endelig er der hans private glæder og sorger: i den første periode finder vi de mange kærlighedsbreve og i den senere periode er sygdom og bitter modgang faste gæster, og alligevel fremstår han til det sidste som ukuelig, polemisk, og engageret.

Brevvekslingen er udgivet på initiativ af *Università degli Studi di Napoli "L' Orientale"* og *Istituto Italiano per gli Studi* også i Napoli; sidstnævnte er et vigtigt europæisk center for studiet af det 19. århundredes filosofi.

I tyve år har historikeren Stefano Miccolis arbejdet med at forbedre udgivelsen, hvis bind 1 og 2 udkom i 2000 og 2002 (anmeldt i AH 2002 nr. 3, s.78-80). Han havde gerne afsluttet den i 2004, 100-året for Labriolas død, men det lykkedes først sidste år. De fem omhyggeligt anoterede bind indeholder 2.143 breve og kort fra Labriola Heraf er 870 nye i forhold til de indeholdt i de tre bind *Epistolario (1861-1904)* fra 1983. Desuden er der medtaget 378 breve til ham. Trods misforholdet mellem afsendte og modtagne breve har Miccolis valgt at ordne dem alle kronologisk, hvilket har den fordel, at indholdsfortegnelsens kronologiske orden svarer til placering af de fortløbende nummererede breve med afsender og modtager. Ved hjælp af de udførlige registre over personer og blade og tidsskrifter i bind 5 er det let at finde frem til breve fra eller til en bestemt person eller medie.

Som det fremgår af antallet af breve og kort, indeholder denne udgave også den korrespondance, som blev offentliggjort i bl.a.

bindet *Lettere inedite (1863-1903)* fra 1988, samt brevene fra *Luigi Dal Pane* arkivet udgivet af Miccolis i 1990-1991.

En interessant gruppe breve, som Miccolis har fundet, er henvendt til den republikanske politiker Antonio Fratto 1888-89 (bd. 2), og belyser afslutningen på Labriolas mest intense "demokratiske" fase, hvor især spørgsmålet om magten i staten optager ham ud fra et perspektiv, der tager udgangspunkt i det lokale demokrati.

Et appendiks i bind 5 indeholder 67 breve med usikker datering eller er fundet mens de bind, de hørte til, var i trykken. Listen over afsendte men ikke genfundne breve, som nævnes eller citeres i andre breve, er på 341 numre. At de fleste nyopdagede breve netop ikke er nævnt i andre breve, tyder på, at en del breve stadig venter på at blive gravet frem. Hullerne er der, og her er det især beklageligt, at kun en "splint" af den årelange og til tider meget intense brevveksling med vennen og filosofen Benedetto Croce er fundet frem: kun 12 breve fra Croce er blevet bevaret. Bemærk, at en brevveksling dengang nemt kunne omfatte flere daglige postleverancer begge veje; det ser man af brevene til og fra kæresten Rosalia von Sprenger (bd.1). Så trods den lange jagt i Europa må Miccolis konkludere, at ikke ubetydelige dele af korrespondancen endnu skal findes. Især bemærker man, at der i årene 1866, 1868-69 og i 1870 kun er overleveret ganske få breve.

De første to bind af Labriolas brevveksling dækker årene fra 1861 til 1884 og blev anmeldt i 2002 *Arbejderhistorie* nr. 3, s. 78-80.

Det tredje bind dækker årene

1890 til 1895, hvor hans politiske interesse og aktivitet får en europæisk dimension og fokuserer på socialismen. Han brevveksler med Engels, Kautsky, Bernstein og Sorel samtidig med at han skriver tæt sammen den italienske socialismes leder, Filippo Turati i Milano. Kontakten til den internationale socialisme tager for alvor fart i 1890 og stopper først med hans sygdom ti år senere.

Brevene Labriola sender til Engels er relevante for belysningen af hans politiske udvikling og overgang til et socialismen og tilknytningen til arbejderbevægelsen (3. april 1890) og giver, i forbindelse med forberedelsen af 1. maj 1891, gode beskrivelser af den italienske arbejderbevægelses og politiske kulturs tilstand. Han møder Engels på socialistkongressen i Zürich i 1893. Samme år er han også indblandet i retssagen mod de napolitanske socialister i forbindelse med uroen efter massakren på fremmedarbejdere ved saltminerne i Aigues-Mortes (Provence), hvor et par hundrede italienske arbejdere bliver overfaldet i august samme år af rasende franske arbejdere, og omkring 30 af italienerne bliver slået ihjel. Samme år jagter lokale arbejdere i Bern italienske arbejdere. Reaktionen i Italien på volden Aigues-Mortes, som den lokale borgmester havde støttet, er voldsomme og demonstrationerne bliver hurtigt politiske. Udenrigspolitisk afstedkommer sagen en mindre diplomatisk krise mellem Italien og Frankrig.

Der sker i netop de år en ændring i Labriolas skriftlige produktion. Siden starten af 1880'erne havde han især skrevet bøger, essays og akademiske afhandlinger, selv om han aldrig havde

nogen høj mening om den slags produkter heller ikke om dem, som kom fra hans universitetskolleger, “der foregøgler ikke at vide, at de alle lider af frivillig trælesyge” – som han skrev til Croce i 1897. Omkring 50-årsalderen satte han fokus på marxismen på baggrund af et systematisk studie af Marx og Engels, det tyske socialdemokratis store valgsejr i februar 1890 samt læren fra de omfattende sicilianske landarbejderkampe i 1891-93 – organiseret af Fasci Siciliani (“den første ægte form for italiensk socialisme”). Da fornyede han og øgede sin brevskrivning betragteligt. Som Eugenio Garin skrev i indledningen til *Epistolario* fra 1983, “...blev brevet [...] Labriolas foretrukne redskab til at udtrykke og udbrede sine tanker, til at gribe ind i den politiske kamp og endda for at under vise...”. Det var en genre som egnede sig til at kommunikere hurtigt og effektivt især med den internationale socialismes ledende figurer. Han satsede på at formidle et billede af de italienske forhold fri for “nationalistiske tendenser”. Brevformen gjorde det også muligt at få respons på tanker og udkast til de tre essays om den historiske materialisme, han forfattede i midten af 90erne.

Mens Croce og filosoffen Bertrando Spaventa havde været hans vigtigste partnere, så blev Engels fra 1890 den “internationale” politiske hjerne, Labriola kunne henvende sig til “angående alle videnskabelige tvivls spørgsmål, efterprøvning af data og alle praktiske spørgsmål”, som han selv udtrykker det. I tredje bind findes alle Labriolas breve til Friedrich Engels, det tyske og internationale socialdemokratis *grand old man*, som

han i høj grad identificerede sig med, og næsten hele korrespondancen med Turati, som han fra 1891 arbejdede tæt sammen med omkring tidsskriftet *Critica sociale*, men siden tog afstand fra i spørgsmål om reformisme. Hans politiske aktivitet koncentrerede sig om dannelsen af et italiensk marxistisk socialdemokrati. Han ønskede et marxistisk, sluttet, aktivistisk arbejderparti, mens Turati hellere så et parti, der også pragmatisk og reformistisk favnede forskellige strømninger. Turatis erklærede mål, at bevare den eklektiske bredde i arbejderpartiet, besvarer Labriola den 18. januar 1891 noget drastisk: “I vil gøre socialismen sympatisk; Gud hjælpe jer i slig filantropisk forehavende. Hvad mig angår, så anser jeg borgerne for kun at være gode til at blive hængt. Jeg får nok ikke det held selv at kunne hænge dem, men jeg vil heller ikke bidrage til at udskyde hængningen.” (Eklektisk skal forstås som samarbejdsdelen af andres synspunkter og resultater til et hele). Ved partistiftelsen (PSI) i 1892 udelukkedes anarkisterne, men partiprogrammet – trods hans forsøg på at bruge Marx’ kritik af Gotha-programmet (offentliggjort af Engels i 1891 i debatten om SPDs Erfurter-program) – forblev eklektisk og iflg. ham præget af socialpositivisme. Men han fik det italienske socialistparti PSI til at forsvare de sicilianske landarbejdere, og for første gang så man en arbejder-bonde alliance oppe imod den herskende industriagrare blok. Men snart blev PSI præget af strømninger, der bekæmpede hinanden, og Labriola trak sig ud af partipolitik for at hellige sig det teoretiske arbejde.

Labriola har fra 1890 en omfattende korrespondance med so-

cialister i Italien, Tyskland, Øst- og Frankrig: Andrea Costa, Camillo Prampolini, Pasquale Martignetti, Alessandro Schiavi, Karl og Luise Kautsky, Eduard Bernstein, Victor Adler, Wilhelm Ellenbogen, Richard Fischer, Friedrich Lessner, Wilhelm Liebknecht, Jules Guesde. Brevvekslingen med filosoffen Benedetto Croce, som bliver mere intensiv fra marts 1895, fortsættes, og de første breve til Werner Sombart dukker op. Der er 22 breve, som ikke tidligere har været offentliggjort, heraf 14 fra Labriola

Til Engels skriver han den 4. februar 1894 om stilstanden på den italienske venstrefløj: “Det synes utroligt, at der her i Vicos fædreland mangler folk, der kan forstå, at samfund og historie er virkelige ting. Når der nu er så mange sociologer, der stiller skarpt på ... en stilling.”

Den 9. marts 1894 brokker han sig til Croce: “Før influenzaen havde jeg en bunke vrøvl, som for det meste ikke havde noget med min stilling som universitetslærer eller private anliggender at gøre. Det er ballade af politisk art – og af den slags som laves i et land, hvor det vrimler med tosser og svindlere.”

Den 10. marts 1894 skriver han til Louise Kautsky: “Her i Italien har den moderne socialisme ingen historiske forudsætninger. Lige nu er der ved at starte en vis intellektuel bevægelse, der går i den retning, men det er blandt *borgerlige*. Proletarerne følger deres instinkt, men de ved intet om noget som helst.”

På Marx’ dødsdag, den 14. marts 1894, skriver Labriola til Engels, idet han returnerer bindet *Die heilige Familie* af Marx og Engels, som han havde lånt:

“Måske – nej, ikke måske – er jeg blevet kommunist på grund af min (strengt) hegelianske dannelse – efter at være gået gennem Herbarts psykologi, Steinthals Völkerpsychologie – og andet. Så mens jeg læste *die heilige Familie* kunne jeg uden besvær sætte mig i samme psykologiske situation, som jer, da I skrev den.”

Da Engels dør i august 1895, mister Labriola en vigtig politisk støtte og korrespondent. Tilbage er blandt tyske socialister hovedsageligt kun Karl Kautsky, som han skriver til på italiensk via Louise Kautsky, som kan sproget.

I de sidste år af sit aktive liv deltager Labriola i den store “revisionismedebat” (1896-1900), der udfolder sig i kølvandet på Bernsteins – “quel cretino di Bernstein” – kritik af arbejderbevægelsens revolutionære strategi og af marxismens filosofiske status. Labriola støtter Karl Kautskys ortodokse forsvar for Marx’ og Engels’ samfundsteori mod Bernsteins nykantianske etiske socialisme og mod den franske revolutionære syndikalist George Sorel. I Italien kritiserer Labriola marxisme-revisionen, som den føres frem af de Hegel- inspirerede filosoffer Giovanni Gentile og Benedetto Croce. Hans brevveksling med de nævnte er af stor interesse for studiet af Marx-receptionen i 2. Internationale.

Det er i perioden fra 1895 til 1901 han udgiver sine bedst kendte teoretiske og politiske tekster. I årene 1896-1898 udgør korrespondancen, som er samlet i bind fire, 573 breve. I disse år topper Labriolas brevskrivning. Den mest fremtrædende del udgøres helt klart af de 259 breve han stiler til Benedetto Croce i

denne periode, hvortil der er fire svar fra den unge filosof, hvoraf to indenfor en kort periode (november 1898), som eneste vidnesbyrd om det meget intense og nære forhold mellem to, hvor den ene er mentor for den yngre, der med stor omhu udgiver sin mentors skrifter. Brevene fra Croce er ligesom Engels’ breve til Labriola aldrig dukket op. I dette bind findes også størsteparten af brevene til Eduard Bernstein, Karl og Louise Kautsky, Romeo Soldi, Giovanni Gentile, Igino Petrone e Mariano Luigi Patrizi. Desuden skal nævnes den mest komplette del af Labriolas korrespondance, som findes, nemlig den med den polske socialistiske leder Boleslaw Antoni J’drzejowski. I dette bind er der 26 breve fra Labriola, som ikke tidligere har været offentliggjort, heraf er ni stilet til den tyske historiker Alexander Cartellieri.

I bind fem findes 403 breve, som dækker årene 1899 til 1904, i disse videreføres diskussionen om krisen i marxismen, men i en noget irriteret og opgivende tone, især ved Labriolas kritiske vurdering af den ’opportuniste’ som udvikler sig i det italienske socialistpartis ledelse og parlamentariske repræsentation. De vigtigste partnere er Benedetto Croce (77 breve) og Karl og Louise Kautsky (21). Hans breve til Croce om dennes teoretiske forsøg på likvidering af marxismen er ret skarpe og til sidst opgivende. Sideløbende oplever vi hans stadigt forværrede halssygdom. Hans gradvise invalidering medfører marginalisering og siden isolation først fra universitetet og siden fra de café-miljøer, han så gerne opsøgte for at diskutere. Foredrag og samtale var hans lidenskab, hvilket man også mær-

ker i brevenes brug af de typisk mundrette og skarpe formuleringer, som han til det sidste retter mod sine fjender og mod sin kranke skæbne.

Ole Jorn

Guld og brunkul

Jan Svendsen: Det brune guld. Brunkulseventyret i Danmark. Dialog Forum, Brande 2007. Pris 198 kr. ISBN 87-990444-4-7

Bogen omhandler brydning af brunkul, især i Søby, i årene fra 1940 til 1970. Bogens titel er velvalgt: “Det brune guld. Brunkulseventyret i Danmark”. På 272 sider fortælles i 12 kapitler så godt som alle sider om emnet brunkul og den betydning, det i årene 1940 til 1970 fik for energi og opvarmning i Danmark.

Bogen er fyldt med facts og gode historier om et stykke Danmarkshistorie, som forfatteren med rette konstaterer ikke fylder meget i den nationale historie. Og heller ikke i lokalhistorien fylder brunkullene meget, på trods af den store betydning det har haft for såvel Søby-området, som de to nærtliggende større bysamfund Brande og Herning. Alene Brande havde i 1943 fra- og tilflytning på over 3.000 personer, hvor byen havde tilmeldt 3.449 indbyggere. Det betød naturligvis under krigen stor bolig-nød i Brande.

Under 1. verdenskrig havde der været brunkulsgravning, men kun i begrænset omfang. Efter 2. verdenskrigs udbrud, blev gravningen genoptaget i december 1939. Og kort tid efter tyskernes besættelse af Danmark tog det et kolossalt opsving. Brunkullene dækkede under 2. verdenskrig

halvdelen af det danske brændselsforbrug, der dermed forblev lige så stort som inden krigen. Nedgang satte første ind i slutningen af 1940'erne, men med Koreakrigens udbrud i 1950 og senere Suez-krisen i 1956, var der atter fuld gang i brunkulslejerne, som først ophørte i foråret 1970.

Jan Svendsen har med denne bog fortalt brunkulsgravningens historie fra A til Z. Fokus er først og fremmest på Søby, som lynhurtigt fra 1940 udviklede sig til et dansk klondyke af hidtil usete dimensioner. I 1942 beskæftigede 150 midtjyske brunkulslejer 10.000 arbejdere. Ti år senere i 1952 var tallet faldet til blot 1.450 arbejdere. Under krigen var der slet ikke boliger nok til de mange arbejdere. Så tidligere tiders spredte bebyggelser på heden blev suppleret med hundreder af primitive beboelser i skure, i rutebilkarrosserier og på sammenbankede pensionater. Husejere og gårdmænd lejede deres hønsehuse, udhuse og lofter ud til beboelse. Lokalområdet var på ingen måde gearet til at tage imod de tusindvis af arbejdere, der på under et år søgte dertil. De intellektuelle krav var ikke store til de arbejdssøgende. Entreprenørerne havde altid brug for en dygtig arbejdsmand, bare han var vant til hårdt fysisk arbejde. Andre krav blev der ikke stillet. Arbejdsredskaberne var en skovl. Desuden var det blandt kollegaerne velset, at "den røde bog" var i orden, beviset på at man var fuldgyldigt medlem af Dansk Arbejdsmands Forbund. Kunne en arbejdsmand ikke følge med i lejet, var der kontant afregning med en fyreseddel, når ugen var omme. Så kunne han altid søge job i nabolet. Var der indbyrdes uoverensstemmelser,

blev det klaret med selvjustits på arbejdspladsen. Som da en arbejdsformand for et nathold brugte dagtimerne til at holde en arbejdsmandskone med selskab. Sjakket skiftede formand.

Infrastrukturen på heden i Midtjylland med brunkulslejer der skød op som paddehatte, var heller ikke gearet til et sådan hektisk arbejdsliv. Forretninger var der så godt som ingen af. Skolerne var slet ikke bygget til de stærkt forøgede børnetal. Vejene var grusveje, som i løbet af kort tid var kørt sønder og sammen. Jernbanestation og busruter fandtes ikke, men da der var penge i brunkullene, blev begge dele hurtigt etableret. DSB åbnede Søby godsbanegård i februar 1941 og den var under hele 2. verdenskrig Danmarks største godsbanegård med en ekspedition på næsten 400 godsvogne hver dag. Ellers lod det officielle Danmark fuldstændig de nye brunkulsområder i stikken. Det varede længe, inden man fik egen landbetjent. Så ulovlige spillebuler med hasardspil, smugkroer samt utugt blev hurtigt en del af hverdagslivet.

Fysisk set var det en hård tjans at være brunkulsarbejder. Normen kunne være dagligt at læse op til 60 tons brunkul. Timelønningerne svingede fra 1,57 kr. til 3 kr. og en arbejdsdag på 10-12 timer var almindelig. Var man heldig at kunne indlogere sig på et pensionat var det til en dagpris på 5-6 kr., mens månedslejen for et værelse lå fra 25 kr. til 30 kr. Jan Svendsen lader i bogen en brunkulsarbejder sammenligne tilværelsen mellem hovedaktørerne i brunkulseventyret. Som repræsentant for de mange tusinde arbejdere, den 70-årige arbejdsmand Jens Fisker og fra den modsatte fløj, dansk brun-

kulseventyrs største entreprenør, bygmester Bertel Nielsen, Vejle. Han havde da i Søby 200 ansatte. Jens Fisker havde hele sit arbejdsliv udført hårdt og tungt manuelt arbejde, som kun gav ham det daglige brød. De store penge gik i lommerne på entreprenører som Bertel Nielsen. Brunkulsarbejder Aksel Dahl fortæller: "*En dag fandt vi Jens død i sit skur. Det var trist at se denne stovte mand der, liggende i det usleste uden sengetøj eller anden form for indbo. Et langt og slidsomt liv var slut. I maj 1960 kom budskabet så til Søby. Bertel var død. Bertel fik modsat Jens en statelig begravelse med deltagelse af alt lige fra dommere, stiftamtmand, provster til den sidst ankomne arbejder i firmaet. Han er naturligvis stedt til hvile ved Møllholm Kirke, som han selv har bygget og foræret sognet.*"

Efter loven måtte brunkulsbrydning frem til 1953 kun foregå som manuelt arbejde. Alle der arbejdede og boede i lejrene var lige så kulsorte som omgivelserne. Adspredelser var der ikke tænkt på, men som en kvindelig meddeler fortæller: "*Vi var ikke forvænt og vi ventede ikke noget.*" Efter 2. verdenskrigs afslutning kom der mere offentlig spot på forholdene i Søby. En talsmand for arbejderne sammenlignede boligforholdene i Søby med koncentrationslejren i Frøslev. Og en lokal socialdemokratisk avis skrev, at de lokale forhold var en skamplet for egen omkring Herning. Ekstrabladet fremstillede forholdene som en stor spillebule med sortbørs og seksuelle udskejelser. Et læserbrev i Herning Folkeblad var dog nok tættere på sandheden, da man skrev, at staten aldrig havde vist nogen forståelse for

de danske brunkulsarbejdere, hverken med at sørge for materialer til ordentlige beboelseshuse eller få orden på de sanitære forhold i beboelser eller lejre.

I Midtjylland anslår bogen antallet af egentlige producenter til højest at have været 100 entreprenører, mens der blev givet 616 statslige gravetilladelser. Dermed står det klart, at langt størsteparten af de fundne og undersøgte brunkulsaflejring viste sig aldrig at kunne drives rentabelt. Men fandt man et godt brunkulsleje, kunne det til gengæld give en voldsom avance, hvis man kunne holde grundvandet væk. Brændselspriserne var fastsat af staten med maksimalpriser fra 17 kr. til 25 kr. pr. ton, opdelt efter de tre produkttyper: Smuld, stoker og store

kul. Fra 1940 til 1954 var produktionen på 23,7 mill. tons brunkul, hvoraf de 7 mill. tons blev produceret i Søby. Heraf havde den største producent, Bertel Nielsen med sine 200 arbejdere produceret de 950.000 tons.

Bogen kommer godt rundt om alle aspekter i brunkulsgravningen og det folkeliv, det medførte. Morsom læsning er historierne om de 350 "ugler", plattenslagere i Søby-området, som levede af indtægter fra hasardspil, sortbørshandel og smugkroer, suppleret af en rulning i ny og næ af en fuld arbejder. Det var også Danmarks farligste arbejdsplads, der fra 1940 til 1970 havde over 700 kvæstede og 101 dødsfald. Ulykker som først og fremmest skyldtes sand- og jordskred. Jan

Svendsens bog fortæller alle de gode historier og har man lyst, kan man fra april til oktober hvert år besøge Søby Brunkulsmuseum og ved selvsyn se hvordan forholdene dengang var.

Lidt malurt skal der også med, for bogen ville have vundet ved en kraftigere redigering. Der er en del gange omtalt begivenheder og emner, som enten gentages senere eller som hører hjemme i et andet af bogens kapitler. Dermed ville det nemmere have givet overblik især for de læsere, der er uden forhåndskendskab til emnet. Og så anmelderens kæphest: Der mangler et stikordsregister og en emneopdelte litteraturliste ville have været godt.

John Juhler Hansen